

**«...ОПЕРЕЗАЛИСЯ РУШНИКАМИ...»:
НЕЗВИЧНИЙ ОБРЯД ПОКОЗАЧЕННЯ В РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
З ПОГЛЯДУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ**

Микола ВИСОТІН

orcid.org/0000-0002-0449-2239

науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. У статті на підставі документальних джерел і текстів Священного Писання доводиться існування на території Дубеничини в роки Хмельниччини незвичного обряду покозачення, частиною якого було підперезання покозачених рушниками; зроблено спробу з'ясування його генези і внутрішньої сутності. Відзначено, що ключем до розуміння проблеми є сприйняття рушника не лише як утилітарної, але й сакральної речі, яка відповідно до цього є невід'ємним елементом низки релігійних обрядів. Підкреслено консолідуючу роль релігійного чинника, який мав надстанове значення, в житті українського соціуму середини XVII ст., а також його провідну роль у світській риторичній козацької адміністрації, спрямованій на вирішення поточних завдань козацько-селянсько-міщанського повстання. У зв'язку з цим прослідковано всі випадки використання рушників у текстах Старого і Нового Заповітів, віднайдені свідчення проаналізовано і зіставлено з текстами українських літописних джерел та виявлено майже повний збіг біблійних і літописних сюжетних ліній. На цій підставі зроблено висновок про те, що пов'язування покозаченими рушників було не помилковою і не випадковою, а абсолютно свідомою дією, елементом таємного обряду, розробленого в середовищі місцевого освіченого українського священства та інспірованого до народного середовища з метою його мобілізації до активної збройної боротьби та підтримання високого бойового духу. Частково реконструйовано цей обряд.

Ключові слова: документальні джерела; козацькі літописи; актові книги Волинських гродських і земських судів; універсали; Богдан Хмельницький; Мойсей; Ісус Христос; Старий Заповіт; Новий Заповіт; покозачення; таємний обряд; рушник.

**“...GIRDED WITH RUSHNYKS...”: AN UNUSUAL COSSACK RITE
IN THE YEARS OF B. KHMELNYTSKY FROM THE PERSPECTIVE
OF CHRISTIAN THEOLOGY**

Mykola VYSOTIN

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. Using documentary sources and texts of the Holy Scriptures, the article proves the existence of an unusual rite of Cossack initiation in Dubno area during the years of B. Khmelnytsky, which included girding Cossacks with embroidered towels (rushnyks). An attempt is made to clarify the genesis of this custom and its inner essence. It is noted that the key to understanding the problem is the perception of the towel not only in the utilitarian but also in a sacred sense, which is accordingly an integral part of numerous religious rites. The article emphasizes the consolidating role of the religious factor, which had supranational significance in the life of Ukrainian society in the middle of the 17th century, as well as its leading role in the secular rhetoric of the Cossack administration aimed at solving the then problems of the Cossack-peasant-bourgeois uprising. In this regard, all cases of using rushnyks

in the texts of the Old and New Testaments are traced; the respective evidence is analyzed and compared with the texts of the Ukrainian chronicle sources; almost a complete coincidence of biblical and chronicle plot lines is revealed. This basis serves for the conclusion that the Cossack tying of rushnyks was not an accidental but a completely conscious action, an element of a secret rite, developed among the local educated Ukrainian clergy and introduced to the community to mobilize people for the active armed struggle and maintain a high fighting spirit. This rite has been partially reconstructed.

Key words: documentary sources; Cossack chronicles; act books of Volhynian municipal and territorial courts; universals; Bohdan Khmelnytsky; Moses; Jesus Christ; Old Testament; New Testament; Cossack initiation; secret rite; rushnyk.

*Не підійметься повстання, доки не вбереться в покрову релігії.
Веспасіан Коховський [16, с. 79]*

Серед архівних матеріалів з історії Хмельниччини нашу увагу привернули декілька документів з Дубенського повіту Волинського воєводства, в яких ішлося про цікаву практику: покозачені селяни і міщани підперезувалися рушником і в такому вигляді вирушали в рейди. Зокрема, в серпні 1648 р. під час здобуття козаками м. Дубна тутешній міщанин Іван Науменко і якийсь Стефан, син стадника¹, **покозачилися і підперезалися рушниками** (тут і далі виділення наше. – М. В.), а тоді віддали до рук козаків велику череду худоби, яка належала Петру Потриковському [24, арк. 37; 11, с. 52]. Інший міщанин Трохим Гуц, який мешкав за луцькою брамою, також **покозачився, підперезався рушником** і їздив на грабунки. Дубенська міщанка Германова Красничка скаржилася, що він наїхав на неї, викопав із землі скриню із грошима та речами і захопив півмаци пшениці [24, арк. 33; 11, с. 49]. Тоді ж покозачився і Пилип Капуста, підданий монастиря Святого Спаса з с. Волиця поблизу Дубна. Він їздив разом з козаками і одного разу захопив скрині з грошима та речами, які сховали в лісі Харко Ломачка з односельцями, селяни з іншого села, піддані Юрія Божкевича. Характерно, що Пилип Капуста та інші

¹ Стадник – пастух

покозачені волицькі селяни (жителі цього села!) були **підперезані рушниками** [24, арк. 38 зв.–39; 11, с. 55].

На перший погляд, у цих свідченнях немає нічого дивного: і масове покозачення (особливо в перші роки Хмельниччини), і захоплення військової здобичі повсталими були звичними для того часу явищами. Не зрозуміло лише, чому повстанці були підперезані рушниками? Адже в цьому нібито не було раціонального змісту: сам рушник не був елементом повсякденного одягу, не використовувався для носіння зброї і т. ін. Доречніше і зручніше було б носити, наприклад, шкіряний пасок або мотузку. Про незвичність опосередковано свідчить те, що постраждали звернули увагу на цю обставину і особливо підкреслили її в суді, внаслідок чого вона, власне, й фігурує в тексті скарги.

Ключ до розв'язання проблеми містять самі ж документи: вони постійно акцентують увагу на використанні рушника, який у свідомості тогочасних людей та їхньому повсякденному побуті мав не лише утилітарне, а й сакральне значення. Етнографічні та історичні матеріали свідчать, що як сакральна річ рушник широко використовувався під час проведення релігійних обрядів. Деякі з них передбачали специфічну

дію – оперезання (обв’язування) рушниками. Так, обряд приносин полягав у пов’язуванні рушника на освячене дерево для відправи Божої служби в місцях, де немає церкви. Під час обряду оперезування церкви багатьма рушниками обв’язували будівлю храму. Люди вірили, що рушник з такої зв’язки набирає особливої сили і використовували його як оберіг, у тому числі й під час епідемічних захворювань. Рушником пов’язували хрест. І, безперечно, неодмінно слід назвати так звані рушники-підперезники, які використовували під час значних подій, як урочистих (наприклад, весілля), так і сумних (наприклад, похорон). Такі рушники пов’язували на людину різними способами, в тому числі й на поясі [13, с. 33–50].

Тут треба відзначити, що релігійний чинник відігравав важливу роль у житті українського соціуму XVII ст. [6, с. 70; 15, с. 230; 17, с. 71; 23, с. 36–51]. Релігійні ідеї були вищі від вузькостанових інтересів окремих соціальних груп (шляхти, козацтва, селянства, міщанства, духовенства) і відігравали роль чинника, який об’єднував суспільство [15, с. 242]. Тому апелювання до релігійних почуттів людини було здатне в найкоротший термін мобілізувати максимальну частину суспільства і спрямувати її енергію в потрібне русло. Тож не дивно, що з цих причин релігійна риторика відігравала провідну роль у вирішенні низки стратегічних завдань, які постали перед козацьким ватажком вже на початковому етапі повстання.

Приклади такої риторики передусім містяться в текстах тогочасних листів та універсалів¹. Попри те, що під цими

¹ Одним із новітніх трендів української історіографії у дослідженні такого роду джерел є їхній

документами (як правило, з лівого боку) стоїть власноручний підпис типу: «Богдан Хмельницький, рука власна», «Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорозького» та ін., зрозуміло, що сам гетьман їх не писав [21, с. 35]. Як зазначає І. Бутич, документи готував генеральний писар та цілий штат канцеляристів, яких нараховувалося до 12 осіб [21, с. 36; 4, с. 17]. Гетьман давав загальні вказівки щодо потрібного тексту, а конкретні формулювання добирала його канцелярія. Це підтверджується наявністю оригіналів, які написані різними почерками. Канцеляристи належали до числа найосвіченіших людей і були добре знайомі з текстом Святого Письма, тож могли вільно оперувати релігійною риторикою.

Як приклад, розберемо один із перших універсалів Хмельницького, написаний у червні 1648 р. під Білою Церквою, коли гетьман приймав рішучі заходи з підняття всього цивільного населення на збройну боротьбу і забезпечення масовості повстання. У зв’язку з таким завданням цей універсал був зорієнтований на найширші маси населення – «жителів міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовних і мирян, шляхетних і посполитих, людей усякого, більшого й меншого

розгляд у контексті історії проведення спеціальних психологічних операцій (текстологічний аналіз документів) та розвідувально-диверсійних операцій (заходи з поширення таких документів серед населення) [25; 26; 18; 9; 22; 7]. Попри те, що ми вважаємо застосування модерного терміна «психологічні операції» більш доречним до акцій нового і новітнього часу (з огляду на те, що в роки Хмельниччини цей напрям діяльності перебував у стані зародження), такий підхід цікавий тим, що його прихильники наполягають на необхідності врахування таких аспектів, як: характеристика об’єктів інформаційного впливу, форма подання інформації в текстах, використання стилістичних мовних засобів тощо.

чину, а особливо шляхетно уроджених козаків і святих братів наших» [16, с. 78]. Тому головний акцент автори універсалу зробили на надстановій тематиці релігійних утисків. «Поляки, – писали вони, – відкинули нас від батьківської православної греко-руської душоспасної віри ... [яку вони] ... завжди лаяли і обплывували, а наших благочестивих священників ... оганьблювали і лаяли, били й розкривавлювали, виривали й урізували їм волосся та бороди» [16, с. 80]. В універсалі не випадково йдеться про урізання бороди і волосся, оскільки згідно з тогочасними поняттями це була одна з найпринизливіших образ. Тож її застосування до «благочестивих священників» в очах усього православного суспільства мало розцінюватися як святотатство, яке вимагало негайної відплати. А «приневолення ... до згубної унії та римського блуду» демонструвало загрозу самому існуванню православної віри [16, с. 79]. З огляду на такі принизливі образи й страшні загрози робився єдино можливий висновок: «Краще ... полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православному і за цілість Вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістухи, побитими». Безперечно, страх смерті – один із найбільших для звичайної людини (не воїна). Тож для його подолання було запропоновано манливу перспективу невмирущої слави та вічного життя, дарованого Богом страждальцям за святу справу: «А коли помрем на війні за благочестиву свою віру, то наша слава й відвага гучно проголосяться в усіх європейських та інших далеких кінцях землі. А дбання наше¹ Бог винагородить нашим безсмертям й увінчає нас стральдальчими вінцями» [16, с. 80].

¹ Смерть за благочестя.

Як пише Величко, понад шістдесят таких універсалів розійшлися всією Україною. Попри те, що мирну людину нелегко переконати полишити звичне спокійне життя і, взявши до рук зброю, наражати себе на небезпеку, розіслані універсали досягли своєї мети, про що свідчить масове покозачення українського населення протягом літа 1648 р.

Недоліком універсалів є лаконічність цього типу документів, у зв'язку з чим у них важко розгорнуто розвинути думку. Цього недоліку позбавлені літописи: тут автор не обмежений у можливості добирати потрібні релігійні сюжети для їх зіставлення з поточною ситуацією в Україні та інтерпретувати їх так, аби вони стали простими для розуміння пересічною людиною, не знайомою з тонкостями богослів'я.

До прикладу, розберемо один із найпопулярніших сюжетних ходів, представлений у вітчизняній літописній традиції: перенесення на український ґрунт біблійних подій, пов'язаних із виходом євреїв з єгипетської неволі. Наголосимо, що обрання саме цього сюжету пояснюється тим, що в ньому міститься одна з двох згадок про оперезання рушниками, яке вживається в потрібному нам контексті.

Для зіставлення біблійного і літописного сюжетів пропонуємо їхню компіляцію, створену на основі оригінальних текстів.

Євреї були богообраним народом. Колись переселившись до Єгипту, з часом вони потрапили в жорстоке рабство до фараонів. Язичники-єгиптяни перешкоджали рабам поклонятися своєму Богу, примушували до тяжкої праці і навіть вбивали їхніх немовлят. Євреї настільки потерпали від наруги над собою,

що це обурило Бога і він вирішує стати на захист стражденного народу: приборкати пихатого фараона, а самих євреїв вивести з неволі до райського місця – «обітованої землі», Ханаану, яка «тече молоком і медом». Для виконання божественної місії євреям був посланий пророк Мойсей. Ця людина знакова в єврейській історії, оскільки вважається, що саме він заклав підвалини єврейської держави. Мойсей з'явився до фараона, переказав йому Боже веління відпустити поневолених євреїв, однак фараон відмовився виконати цю вимогу. За це Бог наслав на його країну нещастя – т. зв. «десять кар єгипетських» (а зрештою, скажемо наперед, погубив і самого фараона у водах Червоного моря). Найстрашнішою була остання кара – побиття єгипетських первістків. При цьому Бог сповістив євреїв, щоб вони в ніч кари, аби уникнути її, поставили на воротах мітку з крові жертвовної тварини і **підперезалися рушником**. Саме за цими ознаками Бог відрізнити невірних єгиптян від вірного йому єврейського народу і оминє їхні оселі своїм гнівом. Фараон був скорений і відпустив євреїв. В пам'ять про звільнення євреїв від єгипетського рабства було започатковано свято Песах. Зрештою, вони досягли «обітованої землі», однак посісти в ній змогли лише після жорстокої боротьби із сусідніми народами.

Тема Божого захисту знедоленого народу і покарання його кривдників стала настільки популярною, що українські автори запозичили її майже повністю.

Підкреслимо, що наступний сюжет передусім є оглядом рефлексій українських літописців, а не точним відображенням реальних подій, адже завданням цих творів було формування

у читача «правильного» ставлення до описуваних подій і викликання «потрібних» емоцій.

Так, українці, як і євреї, перебували в найтяжчому польському рабстві і потерпали гірше, аніж євреї від фараонів [8, с. 45; 16, с. 46]. «Хіба могли фараони у тортурах із поляками зрівнятися?» – ставить риторичне питання літописець [5, с. 887]. Українцям теж було заборонено поклонятися своєму Богу: «... монастирі і храми, що ще здавна споруджені, спустіли ... в ... них ... Богові Триєдиному молитися заборонено», частину з них взагалі «запечатували» [8, с. 51], а саму «віру ... православну греко-руську ... віддано огуді і безчестю», поляки «непутять [її], роздирають і знищують» [16, с. 52]. Так само, як колись єгиптяни поповивали єврейських хлопчиків, так і поляки «дітей в казанах варили» [5, с. 887]. Така наруга також обурила Бога і він «послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ і віднайти йому сподівану свободу». Пророк цей мав «даний від Бога розум» і, відповідно до цього, саме його ім'я пояснювалося як «Даний Богом» [12, с. 8; 16, с. 46]. До речі, такий погляд представлений і в інших тогочасних документальних джерелах. Зокрема, венеціанський посол Альберто Віміна, який 1650 р. відвідав Україну, у своїй книзі «Історія громадянських війн у Польщі» називає Хмельницького «Богдан, тобто Богом даний (dio dato)» [14, с. 52–53]. Такі ж свідчення у своєму щоденнику наводить і Войцех М'яковський, який у складі польського посольства також перебував в Україні наприкінці 1648 – на початку 1649 р. [1,

s. 377]. Так названо українського гетьмана і в анонімному вірші 1648 р.: «Богдан ест Даний од Бога, сего ради Богданом названий» [20, с. 101]. Як і Мойсей, з особою якого пов'язують постання єврейської держави, Хмельницький також посідає особливе місце в українській історії як людина, що відновила українську державницьку традицію. Фраза з його промови стала крилатою: «Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну...». Цікаво, що 1648 р., коли спалахнуло повстання, збігся з роком очікуваного пришествя Месії за єврейськими кабалістичними книгами [3, с. 9–11]. Початку українського «виходу» також передували «знаки», зіставні з десятьма єгипетськими карами. Щоправда, ця ідея була творчо перероблена українськими літописцями. Замість абстрактного почервоління вод і нашестя жаб українцям було «запропоновано» більш звичні і легкі до розуміння явища: «велике, надзвичайне затемнення і зміну сонця», появу «комети, що подібної не бачили від давніх літ», і «велику сарану, яка незвідь-звідки взялася й налетіла хмарами в землю Польську». Так само, як і в біблійній оповіді, в літописах ці грізні знаки були витлумачені як прояв Божого гніву, який таким чином попереджає про рішення захистити свій народ і покарати його кривдників: «Всі старі люди розуміли це як гнів Божий ... і відчували, що надходить неунікненна Божа ... кара» [16, с. 61; 2, с. 17]. Втім ці знаки взяті не довільно: вони були спеціально відшукані літописцями в «Апокаліпсисі» Іоанна Богослова і відповідають третьому, четвертому і п'ятому провіщенням (т. зв. «янгельським трубам»). Як і єгиптян,

Бог покарав поляків за їхню надмірну пиху, попустивши їм зазнати нищівних поразок в кількох вирішальних битвах з українцями. Українцям, як і євреям, також належало посісти «обітовану землю» – Україну, яка в літописній традиції, так само як і біблійний Ханаан, представлялася «землею, яка кипіла молоком і медом» [16, с. 62]. Зрештою, українці, як і євреї, теж мали зі зброєю в руках вибороти право посісти омріяну землю. Як ішлося у вже згадуваному універсалі Хмельницького, зміст якого переповідає Величко, «краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість Вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістюхи, побитими» [16, с. 80].

До речі, в «українському варіанті» біблійної історії відбулася цікава трансформація: місце богообраного народу посіли українці, адже тепер саме вони потерпають від несправедливих утисків. А євреї («леда шевлюга, леда жид¹» [8, с. 47]), які перетворилися на кривдників українців, втратили своє становище і самі постраждали від Божого гніву.

Аналіз обох сюжетів (біблійного та українського літописного) свідчить про те, що вони дублюють усі головні ідеї, зокрема, про: 1) богообраність народу; 2) потерпання від несправедливих утисків, у тому числі й релігійних; 3) грізні знаки, що сповіщають майбутнє; 4) появу у найвідповідальніший момент провідника-месії і знаковість його постаті; 5) зваження народу на небезпечну, але єдино вірну справу боротьби за своє існування; 6) впевненість у майбутньому щасливому житті в «обітованій землі»; 7) необхідність вибороти право на це щасливе життя зі зброєю в руках.

¹ Всякий дурисвіт, всякий жид.

На окремий розгляд заслуговує тема «Український Мойсей – Богдан Хмельницький» та історія його входження до Києва. В ній також багато збігів, які цікаво зіставити в контексті розглядуваної проблеми.

По-перше, на момент в'їзду Богдана Хмельницького до Києва його образ як українського Мойсея, пророка і рятівника нації був повністю сформований. Цим символічним іменем його називає патріарх Паїсій, так його славлять і студенти Києво-Могилянського колегіуму. Ось як писав про цю подію шляхтич Войцех М'яковський, який у цей час перебував у Києві у складі польського посольства: «Primis diebus Januarii wyjeżdżał sam Patriarcha z miasta Kijowa przeciw niemu z Metropolita tutecznym; dał mu podle siebie na saniach prawą rękę. Effusus populus, tota plebs witała go w polu, i Academia oracjami i akklamacyami, tamquam Moijsem, servatorem, salvatorem, liberatorem populi de servitute lechica, et bono omine Bohdan od Boga dany nazwany» [1, s. 377].

По-друге, в біблійній традиції старо-заповітного Мойсея прийнято асоціювати із новозаповітним Ісусом Христом з огляду на те, що «так само як Мойсей звільнив євреїв, свій народ, від єгипетської неволі, так само Ісус Христос врятував усе людство з полону гріха. Саме на цьому заснована ідея святкування християнської Пасхи, як відповідника єврейської Пасхи (Песах)» [10].

По-третє, як біблійне місто Єрусалим (звідки прибув патріарх Паїсій) вважався центром православного християнського світу, так і Київ вважався духовним центром слов'янських земель. Між цими містами існував особливий зв'язок: за формулою, поширеною ще з часів раннього середньовіччя, «Київ – другий

Єрусалим, Дніпро – другий Йордан, собор святої Софії – новий єрусалимський храм» [27].

По-четверте, обставини зустрічі Богдана Хмельницького за урочистістю і масштабами цілком зіставні із зустріччю євреями Ісуса Христа. Сина Божого вітали як Месію (пророка) і царя Іудейського, а «Богом Даного» – як українського Мойсея, себто теж – пророка, спасителя нації, що вивів її із найтяжчого рабства. А невдовзі єрусалимський патріарх Паїсій надав Хмельницькому монархічний титул «*Illustrissimo Principi*» – світліший князь. Зрештою, Богдан Хмельницький в'їхав до Києва в неділю – в той самий день тижня, коли Ісус Христос вступив до Єрусалима.

Джерела ніяк не коментують цих асоціацій і не роблять ніяких висновків, однак під час зіставлення цих фактів відповідні аналогії спадають на думку мимоволі.

Наостанок проведемо ще одну цікаву аналогію. Як колись євреям було заповідано перепоясуватися рушником на свято Песах, так само й Ісус Христос на таємній вечері (напередодні майбутнього свята Пасхи) перепоясався рушником. У Євангелії від Іоанна записано, що «Він встав від вечері, скинув одіж, узяв рушника й **підперезався**». Окрім традиційного тлумачення цієї дії, як подання Ісусом Христом прикладу смирення, існує ще одне пояснення. На той момент він знав, що на нього чекають тортури і страшна смерть на хресті. Людська частина його ества прагнула уникнути такої долі («Господи, якщо можна, нехай оминє ця чаша», – молився він незадоволю до арешту). Однак заради спокутування гріхів людства він все одно приносить найвищу жертву. Таким чином, дефініцію

«підперезатися рушником» можна вилумачити як: «прийняти важке, однак правильне рішення», «зважитися на небезпечну, але священну справу».

Таке трактування підтверджується і апостолом Павлом. Як місіонер Христа він поширював його слово світом, за що, власне, і був страчений. Вже перебуваючи у в'язниці, він написав «Послання до ефесян», у якому закликав своїх послідовників «**підперезатися** істиною» і розпочати духовний бій зі злом, хоча б він і загрожував фізичною смертю.

Цікаву інтерпретацію цих слів апостола подає Антоній Радивилівський у творі «Слово перше часу війни, що спонукає воїнів християнських до поткання з турками і татарами». Закликаючи українців до війни з турками і татарами, він, зокрема, пише: «Воїне християнський! Якщо за честь Божу, за віру православну і за цілість церков мужньо підвизатися будеш, без вонтпливості живота вічно-го доступиш». І далі: «Як мовить Павло святий: **«Підперезуйтеся** зброєю вашою на череслах ваших і не шкодуйте здоров'я свого покласти на честь того, Хто вам те вічним нагородить позбавленням». Таким чином, Антоній Радивилівський буквально трактує алегоричний вираз апостола Павла: якщо той писав про духовну зброю, то Радивилівський має на увазі цілком конкретні «стріли, самопали, копії», які слід «омочити в крові Божого неприятеля», за що такі воїни «за чесних друзів Христових в Царстві Небесному вшановані будуть» [19, с. 138–139].

Отже, і в часи Хмельниччини апостольський заклик «перепоясатися» міг бути сприйнятий (і, ймовірно, сприймався) буквально.

В такій «агітації смертю» немає нічого дивного, це був поширений мотив.

Так, Валерій Степанков наводить такий фрагмент зазивного листа: «Хто хоче за християнську віру бути насадженим на палю, четвертованим, колесованим, стятим і у муках загинути за Хрест Святої віри, хто цієї смерті не боїться, нехай іде з нами! Отут Бог і Пречиста мати, не слід смерті боятися». Характерно, що, як пише В. Степанков, «цей захід приніс блискучий результат: селяни і міщани масово вливалися до козацьких лав» [18, с. 55]. Причини такого результату могли бути різні: одні, очевидно, спокушались можливістю захопити здобич, інші сподівалися наблизитися до омріяного козацького стану. Про загибель або не думали, або дійсно вважали, що смерть у поході за богоугодну справу забезпечить порятунок безсмертної душі мученика.

Тож попри відносно невелике число документальних згадок про оперезання повсталих рушниками ми переконані, що всі вони не випадкові – це не помилка писаря і не збіг обставин, а абсолютно свідома дія, яка мала реальне підґрунтя. Швидше за все, маємо справу із відголоском якогось локального обряду покочачення, який виник на Дубенщині, що впливає з територіальної локалізації документальних свідчень. Навряд чи цей обряд виник у народному середовищі. Найімовірніше, його автором був якийсь місцевий священик (або й декілька), добре обізнаний зі Святим Письмом, а також з подіями у регіоні в цілому. Так могло бути з цілої низки причин. Їх добре знали і їм довіряли місцеві жителі. Своєю чергою місцеві священики добре знали свою «аудиторію» і мали до неї «підхід». На відміну від пересічного селянина, священики розуміли Святе Письмо і могли легше оперувати специфічним знанням, яке складало

основу доказової бази. Священику було легше відшукати додаткові аргументи, якби у цьому була потреба. Зрештою, священики постійно виголошували проповіді і значно краще володіли словом, аніж будь-хто інший. Самому обряду покаяння, ймовірно, передували таємні збори. Проводити їх у своїй оселі або міській чи сільській церкві було небезпечно, адже в цей час діяла заборона зібрань. Як повідомляє Величко, в містах і селах наказали, «аби люди будь-якого чину не мали в будинках своїх ніяких сходин і бесід, а також, аби не стояли вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках на торгах і нічого поміж себе не обговорювали» [18, с. 105]. Тож найбезпечнішою могла бути якась потаємна лісова місцина, де й відбувалася сходка. Ймовірно, вона розпочиналася з того, що священик освячував якесь дерево і пов'язував його принесеними рушниками, створюючи імпровізований вівтар, і відправляв службу. А потім під час проповіді доносив до прихожан аргументи, підкріплені історіями зі Святого Письма, які б переконали їх покаятися і взяти участь у повстанні. Після цього повстанці пов'язували на себе рушники – «підперезувалися», однак не лише істиною. Вони брали в руки реальну зброю і рушали на боротьбу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna wydana staraniem I nakładem C. K. Towarzystwa naukowego krakowskiego w Krakowie w drukarni c. k. Uniwersytetu. 1864.
2. Woyna Domowa z kozaki y tatarzy, Moskwa, potom Szwedami y z Węgrzy przez lat dwanaście. Na cztery podzielona xiegi od Samvela z Skrzyzy Twardowskiego, za przywileiem j. k. mści. W Krakowie, 1660. 113 s.
3. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / упор. Яковенко Н. Київ: Дух і Літера, 2010. 180 с.
4. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр.: зб. док. / упор. Крип'якевич І., Бутич І. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 742 с.
5. Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. / упор. Кречетень В., Шевчук В., Іванченко Р. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
6. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Т. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. Київ: Либідь, 1994. 336 с.
7. Куцька О. Психологічна боротьба в історії українського козацтва. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 474: Держава та армія. С. 3–12.
8. Літопис Самовидця / упор. Дзира Я. І. Київ: Наукова думка, 1971. 208 с.
9. Ляковська С., Ляковська А. Застосування козацькими ватажками інформаційно-психологічного впливу під час національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2019. Вип. 26. С. 27–38.
10. Мойсей. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мойсей> (дата звернення: 18.12.2020).
11. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: зб. док. / упор. Сухих Л., Страшко В. Київ: Випол, 2008. 1011 с.
12. О том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского, Зиновия Богдана Хмельницкого, повестью скажем пространно. Москва, 1848.
13. Орел Л. Українські рушники (історико-культурологічне дослідження): монографія. Львів: Кальварія, 2003. 230 с.
14. Пискун О. Ось він, отой Хміль... (до історії трактування імені Богдана Хмельницького). *Пам'ятки України*. 2011. № 5–6. С. 52–53.

15. Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія. Київ: Критика, 2006. 494 с.

16. Самійло Величко. Літопис. Т. 1 / упор. Мишанич О. В. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991. 381 с.

17. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 67–76.

18. Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Медобори 2006, 2008. 264 с.

19. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упор.: Кречотень В. І. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.

20. Українська поезія. Середина XVII ст. / упор. Кречотень В. І., Сулима М. М. Київ: Наукова думка, 1992. 680 с.

21. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр.: зб. док. / упор. Крип'якевич І., Бутич І. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 416 с.

22. Уривалкін О. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України): монографія. Київ: КНТ, 2007. 352 с.

23. Флоря Б. Отношения украинского казачества в Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны. *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 36–51.

24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 33, оп. 1, спр. 6.

25. Чухліб Т. Батько «психологічних війн». *День*. 10 січня 2004. № 1.

26. Чухліб Т. Психологічна війна гетьмана Б. Хмельницького. *Народна армія*. 24 грудня 2002.

27. Шумило С. Уявлення про Київ як другий Єрусалим в церковно-суспільній думці Руси-України. URL: <https://www.religion.in.ua/main/history/22572-uyavlennya-pro-kiyiv-yak-drugij-yerusalim-v-cerkovno-suspilnij-dumci-rusi-ukrayini.html> (дата звернення: 18.12.2020).

REFERENCES

1. *Book of Memoirs by Jakub Michałowski, Lublin Wojski, and Later – the Castellan of Biecz, from the Old Manuscript which Belonged to Ludwik Hieronim Morstin, Published by the Effort of the Krakow Scientific Society at University Print Shop in Krakow*. (1864). [in Pol.]

2. *Civil War (“Woyna Domowa”) with Cossacks, Tatars, Moscow, then the Swedes and Hungarians, which Lasted for Twelve Years. [Written] and Divided into 4 Books by Samuel Twardowski, Published in Krakow by the Royal Mercy*. (1660). 113 p. [in Pol.]

3. YAKOVENKO, N., comp., (2010). *Deep Mud. Chronicle of Nathan Hannover*. Kyiv: Dukh i Litera, 180 p. [in Ukr.]

4. KRUPIAKEVYCH, I., BUTYCH, I., comps., (1961). *Bohdan Khmelnytsky's Documents. 1648–1657: Collected Documents*. Kyiv: UkrSSR Academy of Sciences Publishing, 742 p. [in Ukr.]

5. KREKOTEN, V., SHEVCHUK, V., IVANCHENKO, P., comps., (2006). *Collection of Cossack Chronicles. Hustynskiyi. Samiilo Velychko. Hrabianka*. Kyiv: Dnipro, 976 p. [in Ukr.]

6. KRYZHANIVSKYI, O., PLOKHII, S. (1994). *The End of the 16th – Mid-19th Century*, Vol. 3 of *History of the Church and Religious Thought in Ukraine*. Kyiv: Lybid, 336 p. [in Ukr.]

7. KUTSKA, O. (2003). Psychological Struggle in the History of the Ukrainian Cossacks. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”* (“Lviv Polytechnic” National University Bulletin), (474), pp. 3–12. [in Ukr.]

8. DZYRA, Ya., comp., (1971). *Samovydyets' Chronicle*. Kyiv: Naukova dumka, 208 p. [in Ukr.]

9. LIASKOVSKA, S., LIASKOVSKA, A. (2019). The Use of Information and Psychological Influence by Cossack Leaders during the National Liberation War of the Ukrainian People in the Middle of the 17th Century. *Visnyk Mariupol'skoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii. Politolohiia* (Mariupol State University Bulletin. History and Political Science Series), pp. 27–38. [in Ukr.]

10. Moses. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мойсей> [Accessed 18 Dec. 2020]. [in Ukr.]

11. SUKHYYKH, L., STRASHKO, V. (2008). *National Liberation War in Ukraine (1648–1657): Collected Documents*. Kyiv: Vipol, 1011 p. [in Ukr.]
12. *On What Has Happened in Ukraine since the Time It Was Taken Over by Lithuania till the Very Death of the Hetman of the Zaporizhzhian Army Zinovi Bohdan Khmelnytsky We'll Tell a Long Story*. (1848). Moscow. [in Ukr.]
13. OREL, L. (2003). *Ukrainian Embroidered Towels (A Historical and Cultural Research): A Monograph*. Lviv: Kalvaria, 230 p. [in Ukr.]
14. PISKUN, O. (2011). *Here He Is, That Khmil...* (On the History of Interpreting Bohdan Khmelnytsky's Name). *Pamiatky Ukrainy (Ukrainian Sites)*, pp. 52–53. [in Ukr.]
15. PLOKHII, S. (2006). *Nalyvaiko's Faith: Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine: A Monograph*. Kyiv: Krytyka, 494 p. [in Ukr.]
16. MYSHANYCH, O., comp., (1991). *Samiilo Velychko. A Chronicle*. Vol. 1. Kyiv: Dni-pro, 381 p. [in Ukr.]
17. SYSYN, F. (1995). Khmelnytsky Uprising and Its Role in the Formation of the Modern Ukrainian Nation. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, (4), pp. 67–76. [in Ukr.]
18. STEPANKOV, V. (2006, 2008). *Intelligence and Counterintelligence of Bohdan the Great (1648–1657): A Monograph*. Kamianets-Podilsky: Medobory, 264 p. [in Ukr.]
19. KREKOTEN, V., comp., (1987). *Ukrainian Literature of the 17th Century. Syncretic Writing. Poetry. Drama. Fiction*. Kyiv: Naukova dumka, 608 p. [in Ukr.]
20. KREKOTEN, V., SULYMA, M. (1992). *Ukrainian Poetry. The Middle of the 17th Century*. Kyiv: Naukova dumka, 680 p. [in Ukr.]
21. KRYPIAKEVYCH, I., BUTYCH, I. (1998). *Universals of Bohdan Khmelnytsky. 1648–1657: Collected Documents*. Kyiv: Alternatyvy, 416 p. [in Ukr.]
22. URYVALKIN, O. (2007). *Secrets of Intelligence (Activity of Secret Services in Ukraine): A Monograph*. Kyiv: KNT, 352 p. [in Ukr.]
23. FLORIA, B. (2002). Attitudes of the Ukrainian Cossacks in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Cossack Uprisings of the 1620–30s and at the Initial Stage of the National Liberation War. *Slavyanovedeniye (Slavic Studies)*, pp. 36–51. [in Rus.]
24. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]
25. CHUKHLIB, T. (2004). The Father of “Psychological Wars”, *Den*, (1). [in Ukr.]
26. CHUKHLIB, T. (Dec. 24, 2002). The Psychological War of Hetman B. Khmelnytsky. *Narodna armiiia*. [in Ukr.]
27. SHUMYLO, S. *The Idea of Kyiv as the Second Jerusalem in the Church and Public Thought of Rus-Ukraine*. [online] Available at: <https://www.religion.in.ua/main/history/22572-uyavlennya-pro-kiyiv-yak-dru-gij-yerusalim-v-cerkovno-suspilnij-dumci-rusi-ukrayini.html> [Accessed 18 Dec. 2020]. [in Ukr.]